

ante marinović-uzelac

**prema
urbanom svijetu
sutrašnjice**

socijalno-
-geografska
funkcija
metropole

U povijesti nema primjera dviju epoha koje bi se u svemu tako oštro i temeljito razlikovale kao što se razlikuje industrijsko doba od svih civilizacija prošlosti. To je toliko izraženo da razdioba povijesti, temeljena na zbroju karakteristika kao što je industrijska civilizacija ili industrijsko društvo suprotstavljeno agrarnim civilizacijama ili tradionalnim društvima, sve više zamjenjuje klasičnu podjelu na društvene sisteme ili vremenske razdjele.

Jedna je od osnovnih značajki industrijske civilizacije, možda upravo najbitnija i najdalekosežnija, promjena okoline: čovjek potpuno mijenja način života i svoju okolinu, čovječanstvo seli iz prirodne sredine u umjetnu sredinu.¹

Ta se promjena okoline zbiva na dva načina: s jedne strane čovjek svojim radom, koji danas obuhvaća gotovo čitav zemaljski prostor a ne više samo neke i relativno odijeljene zone, neprestano mijenja prirodnu sredinu, a s druge strane i sam se preseljava u zone u kojima je alteracija prirode maksimalno intenzivirana — u gradove. Kad govorimo o promjeni okoline u smislu denaturiranja prirodne sredine, moramo uočiti bitnu razliku između djelatnosti kojima čovjek mijenja izgled prirode pomažući prirodi, koja u biti ipak ostaje u svojoj osnovnoj funkciji, kao što je to u slučaju poljoprivrede, i djelatnosti koje stvaraju potpuno tehničku sredinu. Prelazak ruralnog stanovništva u urbano, rast gradova i povećanje broja gradova, ukratko proces urbanizacije, nije povijesna novost. U prošlosti poznajemo nekoliko razdoblja u kojima se odvijao intenzivni proces urbanizacije.² Ono što je novo, to su njegova brzina, volumen, istodobnost i preokret u rasporedu stanovništva. Uvijek je jedan dio stanovništva živio u gradovima, samo je specifikum industrijskog društva u tome da velika većina stanovništva živi u gradovima, dok je u svim tradicionalnim društvima poljoprivrednih civilizacija to uvijek bila manjina.

Taj je proces najprije započeo u Engleskoj, domovini industrijske revolucije.³

Postotak urbaniziranog stanovništva u četiri evropske zemlje

god.	Engleska	Njemačka	Francuska	SSSR
1750	25			
1850	50		25	
1870	65	36		
1890		50		
1910	75	61		
1926				17,6
1931			51,2	
1933				24
1939	80			
1946			53,2	
1962			67	44

Neposredna je posljedica ovog premještanja težišta stanovništva »urbana eksplozija«, koja se javila kao vrtoglavi rast velikog broja gradova, pojava velikih urbanih kompleksa i izgradnja novih gradova. Kao najizrazitiji primjer brzog rasta uzima se često slučaj Manchestera koji je 1760. imao jedva 12.000 stanovnika,⁴ da već 1780. broji 50.000, 1800. 95.000, 1850. 400.000, 1910. 710.000, a 1970. više od dva milijuna. Svakako je rast Manchestera, uz još neke

¹ Novum je samo relativan. Čovjek je oduvijek sebi izgrađivao »umjetnu sredinu«, samo je pitanje u kojem omjeru je to kada uspio. Prvi je na eksplicitan način opisao značenje razlike sredina i utjecaj na kulturnu povijest P. Francastel u *l'Art et Technique*, Pariz 1956. Prijevod: Umetnost i tehnika, Beograd 1964.

O posljedicama za sukob shvaćanja »okoline« pisao je autor u *Urbanizam industrijske civilizacije*, Naše teme (Zagreb) 1963, br. 6.

² Riječni bazeni antičkih civilizacija, grčka i fenička dijaspora, rimske fondacije, Zapadna Evropa od XII i Istočna od XIV stoljeća itd.

³

Teško je odrediti početak »industrijske revolucije«, i to nam potvrđuje dokazivanje kontinuiteta tehničkog napretka koje je iznio Lewis Mumford u »Tehnika i civilizacija«, a još prije Max. Schul u »Machinisme et philosophie«, Pariz, 2. izd. 1947.

Pierre Lavedan (*Hist. de l'urbanisme*, sv. III) i P. Francastel usvajaju kao polaznu godinu 1750. kad su počela molekularna istraživanja Abrahama Darbyja. Prvi željezni mostovi sagrađeni su 1775.

⁴

Daniel Defoe naziva ga godine 1727. »jedno od najvećih, ako ne i najveće selo Engleske«. Tada je valjda imao oko 10.000 stanovnika (P. Lavedan, op. cit., str. 64).

gradove tekstila, izuzetan slučaj, ali su mnogi gradovi imali tako brzo rast da se stvorio termin »gradovi gljive«. ⁵ Brojni su najveći stari gradovi koji su u 100 godina, tj. između 1800. i 1910, povećali broj svojeg stanovništva po nekoliko puta.

	1800.	1910.	×
London	959.000	4.523.000	5
Pariz	545.000	2.850.000	5
Moskva	250.000	1.480.000	6
Berlin	172.000	3.730.000	22
New York	80.000	3.500.000	43

Taj se proces i dalje snažno nastavio, iako nešto usporenim tempom, jer su ti gradovi u daljnjih 50 godina udvostručili ili utrostručili broj stanovnika. Danas u svijetu postoje 1374 grada s više od 100.000 stanovnika. To znači da 16% stanovništva živi u gradovima s više od 100.000 stanovnika, a 26% u gradovima s više od 20.000 stanovnika. Danas u svijetu ima 36 gradova s više od dva milijuna stanovnika, ⁶ a računa se da će do 1990. više od polovice čovječanstva živjeti u gradovima iznad 100.000 stanovnika.

Drugi način na koji se manifestira proces urbanizacije jest diferenciranje urbane mreže. Dok je za urbanu mrežu predindustrijskih epoha, osim malog broja značajnih središta, bila karakteristična jedoličnost, tj. sastojala se od velikog broja podjednako hijerarhiziranih središta približno jednakih funkcija, veličine i radijusa gravitacije, urbanu mrežu industrijske epohe tvori široka lepeza središta vrlo različite funkcije, veličine i polarizatorske snage. Tome je razlog s jedne strane izlazak iz autarhične privrede i integracija u privredu u kojoj dominira razmjena i, s druge strane, revolucija u transportu, koja je brojne gradove-etape iz doba hipomobilnog prometa preskočila u korist većih etapa.

Prema tome, urbanizaciju industrijskog društva karakterizira rast gradova, povećanje njihove gustoće i diferencijacija njihovih eksternih funkcija i dometa gravitacije. Ti se procesi odvijaju usporedo i u zavisnosti s općim preseljenjem stanovništva u gradove, koje je posljedica smanjenja potrebe za radnom snagom na selu i otvaranja sve većih mogućnosti rada u sekundarnom i poglavito terciarnom sektoru, koncentriranom u gradovima. Ostavimo li po strani sekundarne uzroke ruralnog egzodusa, kao psihološke faktore (težnja za komfornijim i raznovrsnijim ambijentom) ili socijalno-ekonomske (npr. nedovoljna veličina zemljišnog posjeda), koji utječu na seljenje u gradove, tom preseljenju odnosno transformaciji ruralnog u urbano stanovništvo, agrarnog u ruralno neagrarno i samom porastu urbanog stanovništva primarni je uzrok i ujedno uvjet »demografska eksplozija«. ⁷

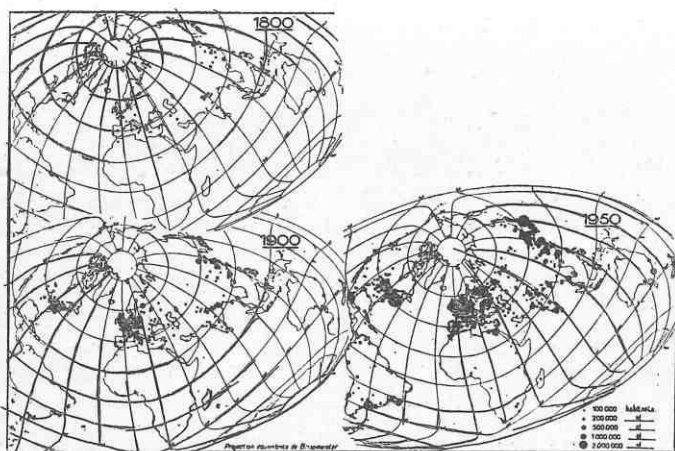
⁵ »Mushroom cities« — gradovi čiji rast u deset godina iznosi 100%
 »Star cities« — gradovi čiji je rast veći nego u pređašnjoj dekadi
 »Halting cities« — gradovi koji stagniraju ili nazaduju. Marc Jefferson, How american Cities grow, Bull. of the American Geographical Society, 1915.

⁶ New York, Tokio, London, Pariz, Buenos-Aires, Shanghai, Los Angeles, Moskva, Chicago, Calcutta, Bombay, Peking, Philadelphia, Lenjingrad, Detroit, Kairo, Rio de Janeiro, Tientsin, Saô Paolo, Osaka, Mexico City, Seul, Džakarta, Delhi, Madrid, Manchester, Boston, Shenyang, Birmingham, Rim, Sidney, Z. Berlin, Montreal, Wuhan, Chunking i Karachi.

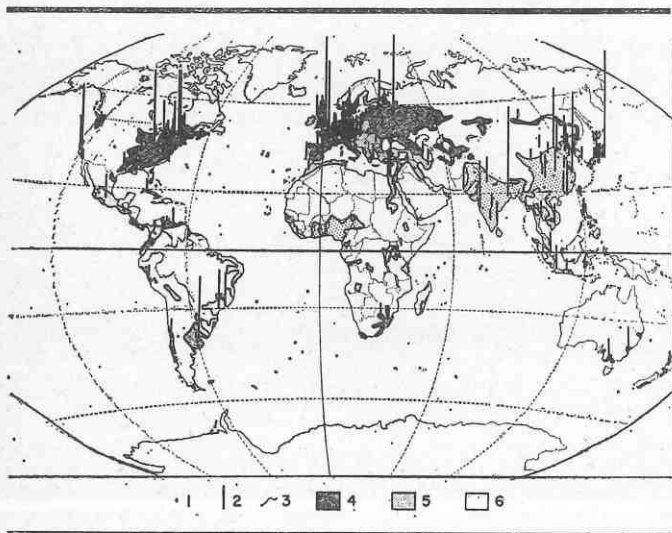
⁷ Procjenjuje se da je 1750. bilo na svijetu 750.000.000 stanovnika

1850.	1.300.000.000	''
1950.	2.476.000.000	''
1960.	3.000.000.000	''

uz stope rasta: 1850 — 0,7%, 1950 — 1,0%, 1968 — 1,7%.
 Danas na svijetu ima svake godine 40.000.000 stanovnika više.

urbanizacija u svijetu

- 1 gradovi
od 500.000 do 1.000.000 stanovnika
- 2 gradovi
iznad 1.000.000 stanovnika
- 3 granice zona
s gustoćom od 25 stan./milja²
- 4 zone u kojima više
od 29% stanovnika živi u gradovima
iznad 20.000 stanovnika
- 5 zone
sa 11,9—29,1% stanovništva u gradovima
iznad 20.000 stanovnika
- 6 zone
sa ispod 11,9% stanovništva u gradovima
iznad 20.000 stanovnika
(h. boesch, a geografic world economy)

U pogledu razvitka demografske eksplozije često se nailazi na crne prognoze, kao npr. da će za 700 godina, nastavi li se stanovništvo množiti istim ritmom, svaki čovjek imati na raspolaganju jedan kvadratni metar površine, uračunavši i oceane.⁸ To su računice u stilu »što bi bilo kad bi bilo«, jer se stanovništvo neće i ne može množiti jednakim ritmom kao danas. Koliko su takva razmišljanja nerazumna pokazuje ovaj račun: da se stanovništvo, počevši od jednog para godine 10.000. prije n. e., množilo konstantnom stopom od 1%, koja je bila karakteristična za predindustrijsku eru, danas bi ono tvorilo kompaktni sloj mesa promjera od više tisuća godina svjetlosti i širilo se brzinom koja bi danas bila nekoliko puta veća od brzine svjetlosti.⁹ Kako se to međutim nije dogodilo, očigledno je da proces teče drugačije. Ne samo da čovječanstvu ne prijete takva perspektiva, nego ne prijete ni glad, jer se ljudska populacija ne može množiti do granica raspoloživih sredstava. Razina njezinog rasta nije definirana količinom raspoloživih sredstava, nego sredstvima koja su potrebna da se postigne stanovit željeni ili običajima ustaljeni nivo života.¹⁰ Za to postoje dva

8

Već je Malthus ustvrdio da stanovništvo raste geometrijskom progresijom, a mogućnost povećanja prinosa poljoprivrede samo do određene količine, izveo zaključak da stanovništvu prijete glad. Poznata je Marxova kritika Malthusovih pogleda koje je, osim toga, razvitak situacije do danas potpuno demantirao. Najcrnje su se prognoze ponovo razmahale nakon Pearlove knjige godine 1935. »The Biology of the Population Growth«, u kojoj je izveo logističku krivulju povećanja svjetskog stanovništva na temelju promatranja množenja populacije mušice *Drosophila melanogaster*, zatvorene u boci.

9

Carlo M. Cipolla, *The Economic History of World Population*, Middlesex 1962, citira taj račun P.C. Putnama u *The Future of Land based on Nuclear Fuels*, Oak Ridge 1950, str. 18.

10

Taylor, *Some aspects of Population History*, 1956.

raspored gradova u Evropi godine 1830.
 gradovi od 20—50.000,
 50—100.000 i više od 100.000 stanovnika

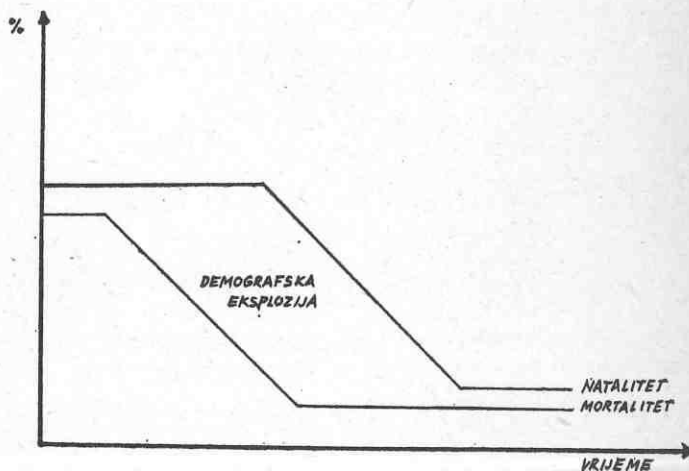

raspored gradova u Evropi godine 1930.
 gradovi od 20—50.000,
 50—100.000 i više od 100.000 stanovnika
 (r.e. dickinson, city region and regionalism)

načina: prvi, povećanje kapaciteta proizvodnje, i drugi, akumulacija odnosno štednja. Te su dvije metode u toku povijesti bile upotrebljavane naizmjenično. Značajna povećanja proizvodnih snaga moguća su samo povremeno i u skokovima. Da se ti pragovi preskoče, potrebni su duži periodi akumulacije. To se odigravalo po ovoj shemi: u dugim periodima jedan dio stanovništva, tzv. privilegirane klase, prisvajao je višak vrijednosti stvarajući akumulaciju, koju je skretao prema podizanju nivoa života samo jedne frakcije čovječanstva. To je sprečavalo katastrofalno razmnožavanje ljudi. Zatim se povremeno događaju snažni skokovi produkcije pripremljeni akumulacijom, koji su naglo dizali nivo života paralelno svim klasama. To su tzv. tehnološke revolucije, poljoprivredna revolucija neolita i industrijska revolucija u 18. stoljeću. Ti su događaji razmjerno rijetki, ali su vrtoglavo podigli nivo života te su praćeni »demografskim eksplozijama«, koje nisu samo posljedica nego i uvjet tehničkog napretka, jer u određenim proizvodnim uvjetima nema napretka bez određene gustoće koja omogućuje investicije. Taj krug mora svako društvo probiti na određenom stupnju svoga razvitka, a za to je potreban posebni napor.¹¹

mehanizam »demografske eksplozije«

¹¹ Taj je napor u Evropi pripreman od antike u toku cijeloga srednjeg vijeka postepenim otkrivanjem eksperimentalne znanosti, pa treba revidirati oduševljenje, danas u modi, za sporadična i slučajna otkrića civilizacija Dalekog istoka (barut, staklo, kompas), koje nisu nikada, kako je ispravno zapazio Paul Valéry u Regards sur le Monde moderne, išle za tim da otkriju — izuzevši pojedinačne pronalaskе — Fiziku i Kemiju.

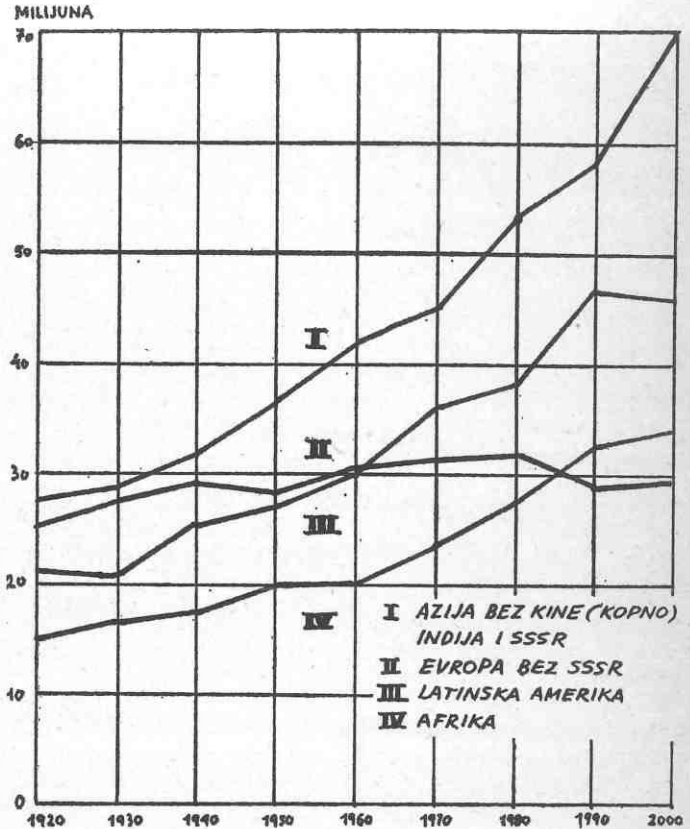
Sam mehanizam demografske eksplozije funkcionira zahvaljujući u tom času raskoraku između stope mortaliteta i stope nataliteta. Prva naglo pada uslijed naglog porasta standarda na koji reagira neposredno, dok druga posjeduje inerciju tradicije i počinje padati kasnije, kad se društvo transformiralo od ruralnog u urbano, a velika porodica u užu obitelj. Da je tako, svjedoči slučaj visokorazvijenih industrijskih i urbaniziranih zemalja u kojima je demografska eksplozija zaustavljena i stanovništvo se nastavlja množiti stopom koja je normalna i nužna.¹²

Prema tome, demografska je eksplozija rijetka, privremena pojava u razvitku čovječanstva, štoviše, ona mu je i potrebna. U tako orijentiranoj optici promatranja i problemi vezani za urbanizaciju, često izražavani strahom od urbanih organizama i vizijama svijeta kao urbanog giganta koji sam sebi negira mogućnosti održanja, moraju nam se činiti mnogo manje crnim. Proces urbanizacije mora se promatrati ne samo kao logična posljedica razvika industrijskog društva i njegove demografske eksplozije, nego kao neminovan proces napretka civilizacije, a ruralni egzodus kao njegov sastavni dio. Relativna konstantnost poljoprivredne proizvodnje u odnosu prema spektakularnim mogućnostima povećanja u industriji smanjuje potrebni broj zaposlenja koja se, nasuprot tome, brzo množe u sekundarnom sektoru, a osobito s automatizacijom i složenosti upravljanja, te povećanjem zahtjeva za servisima, u tercijarnom sektoru.¹³

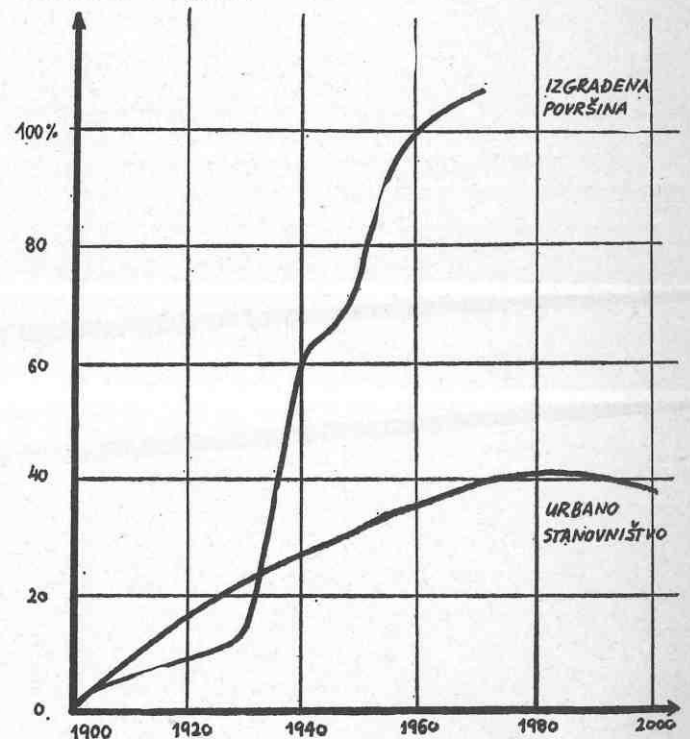
¹² Anomalija je danas, za razliku od neolitske revolucije, samo u tome što se nerazvijene zemlje koriste prednostima industrijske revolucije za smanjenje stope mortaliteta, ali same ne doživljuju industrijsku revoluciju koja bi im smanjila i stopu nataliteta. Ipak, možemo smatrati da je to samo pitanje vremenskog raskoraka.

¹³ Opozicija relativne konstantnosti poljoprivredne proizvodnje i fleksibilnosti proizvodnih kapaciteta u industriji temelj je jedne od prvih cjelovitih teorija o uzrocima ruralnog egzodusa. Vidi P. Frommont, *Démographie économique, les rapports de l'économie et de la population dans le monde*, Pariz 1947, str. 222, pogl. II: Essai d'une théorie générale de l'exode rural: la loi de la population agricole décroissante.

Ali postoje i drugi, sekundarni uzroci: usitnjenje posjeda, tehnika proizvodnje, standard, psihološki, socijalni uzroci itd.

odnos rasta izgrađene površine prema urbaniziranom stanovništvu u engleskoj

Ali kad govorimo o progresivnoj ulozi urbanizacije svijeta, uočavamo dvije anomalije koje mogu zabrinjavati i koje nisu toliko pratile urbanizaciju u prošlosti: velike razlike u kvaliteti urbaniziranog stanovništva i pojavu gigantizma urbanih aglomeracija, urbaniziranih regija.

Uvijek je uspon civilizacije bio u najintimnijem odnosu s procesom urbanizacije. Procvat i razvitak gradova uvijek su bili najsigurniji simptomi društvenog napretka, čak i onda kad je najveći dio društva pripadao ruralnom svijetu. To je stoga što je grad samo prostorno materijalizirani oblik grupiranja i udruživanja specijaliziranih ljudi kao posljedice diferencijacije rada i diverzifikacije proizvodnje. Tu se nema ništa dodati Platonovoj definiciji u Republici.¹⁴

Ako znamo da samo diferencijacija rada¹⁵ može biti preduvjet za stvaranje viška proizvodnje, a akumuliranje viška proizvodnje omogućiti tehnički napredak, porast nivoa života i izgradnju kulture, shvatit ćemo da je grad okvir u kojem se odvija povijest društvenog razvitka i kolika je bila i jest njegova socijalna, politička i ekonomska uloga u temeljima civilizacije.

14

Smatramo neodrživom klasičnu, ali još i danas čestu tezu o »potrebi za obranom« kao faktorom nastanka gradova, koju je ponovo pokušao ožviti L. Mumford u Gradu u historiji (Zagreb 1968), jer potreba grupiranja radi obrane može biti samo posljedica ugroženosti od neke druge već formirane grupe. Prema tome, težnja za grupiranjem ne može nastati ni zbog namjere napadanja, ako su objekti napadaja raspršeni. Mumford je otišao još i dalje kada kao generativne faktore nastanka gradova navodi »sveta mjesta«, »mjesta pokapanja« i »zaklone nomada« kao mjesta periodičnog okupljanja. Pojam »nomadskog grada« jest apsurd, onako kako ga je pokušao definirati Maunier 1910. u Origine et fonction économique des villes, a opovrgavaju ga radovi W. Sombarta, H. Pirennea, J. Bruhnesa, M. Sorrea. Postanak Samarkanda od nomadske fortifikacije povremenog zbjega, što ga citira Maunier, upravo je iznimka koja potvrđuje pravilo da je permanentnost stanovništva diferenciranih djelatnosti, koje posjeduju stalne institucije, neophodno potreban element u definiciji grada.

15

Ovdje se ne bi smjeli miješati pojam »diferencijacije« rada ili »specijalizacije« i pojam »podjele rada« kako ga je shvaćao K. Marx u formuliranju teorije o postanku klasa. Posljedica je diferencijacije rada pojava profesija i ne mora uvijek dovesti i do pojave klasa ili kasta, iako naravno ima djelomičnih utjecaja u oba smjera. Marx je osudio i specijalizaciju, u čemu ga je razvitak industrijskog društva demantirao, ali ako »podjelu rada« shvatimo više kao podjelu na velike grupe djelatnosti u smislu karaktera rada, onda to razlikovanje dobiva svoj puni smisao.

Posve je obratnu tezu, koja proizlazi iz danas neprihvatljivog geografskog determinizma, postavio već Spencer u Principima sociologije. On piše: »Razvoj društva počeo je onda kad su uvjeti sredine prisilili ljude da se grupiraju. Da bi moglo rasti, društvo se mora najsvrsishodnije koristiti sredinom. To može samo specijalizacijom rada.« Tu sebi proturječi. Mislimo da su se ljudi počeli grupirati jer su se počeli specijalizirati, a specijalizirali su se zbog prirodne težnje za ostvarenjem viška i racionalizacije proizvodnje radi podizanja standarda.

Razvijeno društvo može dakle biti samo urbano društvo. Kooperativna međuzavisnost izaziva teritorijalno lokalizacionu povezanost, dakle koncentraciju, a ova opet predstavlja povoljnu klimu za iniciranje daljnjih specijalizacija, dakle i usavršavanja, jer proizvodnja ne samo zadovoljava potražnju, nego je njome i stimulirana.¹⁶ Odatle proizlazi i polarizacioni učinak grada na prostor i ruralnu sredinu koju artikulira i njegova velika osjetljivost na promjene u stupnju razvitka civilizacije.

Ipak, što se tiče funkcije u prostoru, nešto odlučno razdvaja gradove poljoprivrednih civilizacija od gradova industrijskog društva. Gradovi predindustrijskih epoha posjedovali su veliku ekonomsku i socijalnu autarhičnost, kako god bio visok stupanj centralizacije vlasti u državi. Ti su gradovi bili neovisni međusobno i neovisni o daljnjem prostoru, ali su naprotiv u pogledu prehrane veoma ovisili o bližoj okolini.¹⁷ Upravo je obrnut slučaj kod gradova industrijskog društva: velika neovisnost prema najbližoj okolini u pogledu prehrane, ali zato sve snažnija povezanost interesa s vrlo udaljenim prostorima i drugim gradovima »urbanog sistema«. Ta opća povezanost u prostoru uzrok je sve većem zajedničkom pulsiranju života koje dovodi do sve većeg zbliženja urbanog i ruralnog načina života, tako da su i teritorijalne granice grada, nekada jasno definirane,¹⁸ sada mnogo manje jasne i složenije u jedinstvenom spletu prijelaznih funkcija, koje nas vode do definiranja »urbanog regiona«. Mislimo da upravo ta povezanost s cjelokupnim prostorom pridonosi uglavnom pojavi jedne od spomenutih anomalija u procesu današnjeg svijeta. Urbanizacija je uvijek bila oznaka razvijenosti,¹⁹ ali vidimo da se danas karta urbanizacije i karta razvijenosti više ne poklapaju.

16

To je već i Durkheim uočio smatrajući da »sve veća specijaliziranost svakog individuuma vodi u kooperativnu međuzavisnost, koja karakterizira razvijeno društvo« (»La Division du Travail social«).

17

Bilo je, naravno, uvijek gradova jake trgovačke funkcije i jakog polarizatorskog efekta: Aleksandrija, Memphis, Teba, Babilon, Rim, Atena itd., čije se povijesti tako reći identificiraju s poviješću tadašnjeg svijeta.

18

»Juridički otok koji posjeduju pravni imunitet« (H. Pirenne) koji se jasno »komunalnim banusom« razlikovao od »feudalnog«.

19

Naravno, samo pod uvjetom da i u prošlosti ostanemo pri funkcionalnoj definiciji grada, tj. uz relativnu odsutnost poljoprivrednika kao bitnog kriterija. Ali samo relativnu, jer grad antike i srednjeg vijeka ne možemo promatrati bez poljoprivredne funkcije. Ipak u takvoj analizi moramo izlučiti brojne aglomeracije poljoprivrednika na ovaj ili onaj način ovisnih o feudalnoj jezgri i uza nj aglomeriranih, koje često samo vanjskim izgledom podsjećaju na grad.

Promotrimo li samo popis gradova s više od dva milijuna stanovnika, vidjet ćemo da su oni podjednako podijeljeni na vrlo razvijene i vrlo nerazvijene zemlje. Očigledno je dakle u pitanju kvaliteta urbanizacije, jer je sigurno da su u oba slučaja posve različiti uzroci tog procesa, pa su prema tome i vrlo različite posljedice. U jednom slučaju riječ je o premještanju stanovništva praćenom istodobnom prekvalifikacijom kao posljedicom smanjenja ponude rada u ruralnoj sredini, i o umnožavanju radnih i životnih perspektiva u urbanoj. U tom slučaju vrlo vjerojatno najkvalitetniji individuumi poduzimaju tu migraciju, oni koji su najpoduzetniji, najsposobniji i najobrazovaniji. U drugom slučaju, riječ je o preseljenju stanovništva s ruralnog područja u gradove naprosto zbog demografske eksplozije, koja nije provocirana industrijskim razvitkom nego samo time što industrijski razvitak postoji u svijetu. Pauperizirano ruralno stanovništvo odlazi u gradove u nadi da će ondje naći kakvu-takvu mogućnost zarade. Naravno da u ovom drugom slučaju u gradove sele u zdravstvenom, materijalnom i obrazovnom pogledu najmanje kvalitetni individuumi.

To je jedna od osnovnih razlika između urbanizacije u razvijenim i nerazvijenim zemljama i bitna razlika između milijunskih gradova jednog i drugog područja. U Jugoslaviji ona karakterizira dva perioda urbanizacije: onaj između dva rata i onaj nakon 1945. izazvan industrijalizacijom, pa vidimo da se te karakteristike urbanizacije ne svrstavaju samo geografski nego i vremenski.²⁰

Prema tome, kad govorimo o pozitivnosti odnosno o negativnosti procesa urbanizacije u sociološkom i demografskom smislu, ne možemo o tome govoriti in abstracto, a još manje u apsolutnim terminima. Pitanje je o kakvoj je urbanizaciji riječ, u kakvim se uvjetima i zbog čega zbiva.

²⁰ To je ujedno i bitna razlika između ocjena koje se mogu dati demografskoj eksploziji u različitim dijelovima svijeta. Povećanje stanovništva uvjet je razvitka, ali povećanje kvalitetnog stanovništva. Međutim, 50% stanovnika svijeta je nepismeno, problem je dakle mnogo više na tom planu nego na planu brojčanih veličina.

Druga je osnovna karakteristika urbanizacije industrijskog društva, rekli smo, pojava gigantizma urbanih aglomeracija.²¹ Kad se piše o tom problemu, obično se najprije misli na zauzimanje tla. Tu nisu više u pitanju samo veliki gradovi, nego urbanizirani regioni, urbani distrikti ili konurbacije.²²

Bez obzira na naziv i podrijetlo (fuzija ili aneksija, blizanci ili maglice), činjenica je da su danas čitave regije urbanizirane i pretvorene u geografske, ako ne uvijek i administrativne, funkcionalno jedinstvene urbane aglomeracije. U Evropi je najpoznatija i najstarija konurbacija Westfalsko-rajnski industrijsko-rudarski bazen, gdje se na prostoru od 35 × 100 km koncentriralo 67 gradova od kojih šest imaju više od 300.000 stanovnika. Zatim poznate konurbacije Engleske, pa u Francuskoj grupa Lille-Roubaix-Tourcoing i pariska aglomeracija. Najveći urbani kompleks na svijetu čini sjeveroistočna obala SAD (Nova Engleska) iako nešto manje gustoće od rajnske grupe, nazvana »Megalopolis«. Na potezu dugom 600 km od Baltimorea do Bostona nižu se gradovi: Baltimore 800.000, Philadelphia 2.000.000, Newark 500.000, Jersey City 300.000, New York 7.000.000, New Haven 160.000 i Boston 800.000.²³

Tu se dakle susrećemo s nečim što je sasvim specifično za industrijsku civilizaciju²⁴. Taj proces nije toliko sam po sebi neobičan u odnosu na komparabilne brojčane veličine koje se odnose na urbaniziranost, teritorij, broj stanovnika ili dohodak, ali on izlazi izvan svih proporcija kad se dimenzije tog procesa usporede sa čovjekom, njegovim mjerilom, sagledivošću vremena i distanci. Gradovi poljoprivrednih društava bili su od ruralne okoline čak i radikalnije odijeljeni nego današnji gradovi, koji u ruralnu sredinu agresivno penetriraju, ali njihovo mjerilo nije nadilazilo mjerilo čovjeka. Mogli bismo pojednostavnjeno reći da je znak bio isti, prisjećajući se kako je još Thomas Hardy opisivao Dorchester, tj. Casterbridge:

»Casterbridge je bio dopuna seoskom životu okolice, nikako njegova opreka. Pčele i leptiri na oranicama na jednom kraju grada nisu uzimali neki zaobilazni pravac ako su htjeli doći do livada na drugom kraju, nego su letjeli ravno kroz glavnu ulicu, i pri tom očito nisu bili svjesni da prolaze nekim stranim područjem.«

Ta promjena mjerila izazvala je brojne i dobro poznate reakcije, koje su međutim smetnule s uma problem mjerila i okrenule se prema problemu zamjene prirodne okoline umjetnom. Na žalost, još uvijek čitamo previše sljedbenika Ruskina, Rousseana, kao što su bili Fourier, Owen, Cabet pa i Howard.²⁵ Problem nije u načelu, nego možda samo u mjerilu. Danas nije više potrebno dokazivati

21

Gigantske aglomeracije, vidjeli smo, nisu specifične za urbanizaciju industrijskog društva, nego su opća karakteristika »industrijskog doba«. One postoje i u neindustrijskim zemljama, ali bez sumnje velikim dijelom kao posljedica postojanja industrijskog društva u vremenu i prostoru. Prema tome, faktor »povezivanja svijeta«, njegove integritnosti i »istodobnosti« uslijed sredstava komunikacija i transporta, vidimo da je bitni faktor u karakteru urbaniziranosti suvremenog svijeta.

22

Terminologija i definicija variraju. »Konurbacija« je termin P. Geddesa u *Cities in Evolution* (1915) u smislu »urbana regija«, tj. regija s velikom gustoćom gradova. Za C.B. Fawcetta konurbacija je značila »urbani potpuno izgrađeni prostor« (*Geographical Journal*, 1932). »Urbana regija« kod nekih znači zonu isključivo urbanog načina života, kod drugih aglomeraciju s prigradskom zonom. M. Sorre i G. Chabot definiraju urbanom regijom cijelu zonu utjecaja aglomeracije, čemu se približava i američki termin »Metropolitan district«, što je kod ekonomističke škole Fr. Perrouxa i W. Isarda »polarizirana regija«, a to je opet nešto drugo. Mislimo da »urbana regija« može značiti samo zonu proliferacije urbanog tkiva koje penetrira u ruralnu sredinu i spaja aglomeracije, dakle stvara konurbaciju, koju upravo po tome treba razlikovati od »konstelacije«. Zonu samo urbanog načina života treba, po našem mišljenju, zvati »urbanizirana regija«.

23

Začetak konurbacije tipa morskog zaljeva imamo u Jugoslaviji od Omiša do Trogira, poput one Napuljskog zaljeva od Pozzuola do Sorrenta, uz izrazitu specijalizaciju funkcija u oba slučaja.

24

Iako konurbacije u smislu visoke prostorne gustoće gradova, dakle u smislu konstelacija, susrećemo i u drugim epohama, često na ušćima rijeka; tako npr. golema konurbacija delte Nila u starom Egiptu s gradovima: Naucratis, Saïs, Hermopolis-Parva, Khasun, Hebt, Seben-nytas, Busiris, Thmuis, Pharbaitos, Pi-Ramzes, Fagus, Pi-Sogdan, Bubastis, Pithom, Athribis, na razmacima od 5 do 30 km što je vrlo mala distanca i za ono vrijeme.

25

Howardove zaključke o idealnoj veličini grada do 30.000 stanovnika za njegovo vrijeme razumljive, nalazimo čak i 1944—1947, u jednom izvještaju (*The size Social Structure of a Town*): »Grad mora biti dovoljno velik da pruži svojim stanovnicima uravnoteženu lepezu zaposlenja i dovoljnu mogućnost njihovim sposobnostima, ali ne tako velik da poput magneta odvlači talente iz drugih regiona ili da prisiljava stanovnike na pokrete duže od 30 minuta tramvajem ili autobusom. Veličine od 50.000 može se sugerirati kao normalne«

Jedna strogo znanstvena analiza (P. Pinchemel, A. Vakili i J. Gozzi, *Niveaux optima des villes*, Lille, C.E.R.E.S. 1959) dokazala je upravo obratno, da su gradovi te veličine, bar što se tiče sjeverne Francuske, najmanje optimalni u svakom pogledu.

nužnost grada u prostoru, povoljnije uvjete za život koji u njemu vladaju i superiornost funkcija koje je grad kadar vršiti koncentracijom intelektualnih, radnih i privrednih potencijala, te sredstava upravljanja. Velegrad štoviše ima u tome znatnih prednosti pred malim gradom.

Pitanje nije u tome je li život u umjetnoj sredini povoljan ili nepovoljan za čovjeka, jer je čovjek oduvijek sebi nastojao stvoriti »umjetnu« sredinu i na to je utrošio sve svoje snage: zahvaljujući toj težnji čovjek je i postao čovjekom. Pitanje treba orijentirati na to, od kojeg stupnja potpuno odjeljivanje od prirodne sredine postaje nepodnošljivo i od kojeg stupnja socijalna izolacija u hipertrofiranim urbanim aglomeracijama poprima depresivne oblike.

Problem dakle ne može biti urbanizacija sama, nego neki njezini oblici: velegrad i konurbacija.

Velegrad, metropola, aglomeracija je koja snažno polarizira prostor pomoću simultanog djelovanja brojnih funkcija. Definirati funkciju velegrada postaje isto tako teško kao i dati definiciju grada na stupnju prijelaznih oblika. Tu nailazimo na kvalitativni skok koji se zbiva često na razini od oko milijun stanovnika, ali čija donja granica može biti i 100.000. Raspon je dakle golem. Jedno je ipak sigurno: velegrad tvore zajedno veličina i simultanost velikog broja funkcija, ali ne zbroj funkcija. Funkcije privlače jedna drugu u svim gradovima, ali u velegradu dolazi do multiplikativnog rasta funkcija koje se time zapravo stapaju u jednu: funkciju metropole, i to je taj kvalitativni skok.

Velegrad ima neke specifične karakteristike: imigracija u grad u masama sa svih strana, intenzivna građevna djelatnost, koncentracija tržišta na kojem se sve može prodati i kupiti, sjedišta velikih poduzeća i stranih firmi, jezgra okružena beskonačnim predgrađima koja pod maskom monotonije skrivaju snažne socijalne suprotnosti u obliku socijalnog zoninga, a u nekima od njih razvila se industrija. Velegrad je često glavni grad zemlje, obično i grad sveučilišta, gotovo uvijek jako središte znanstvenog, istraživačkog i umjetničkog rada. Bitno je da je razvitak automatski. Njemu nisu više potrebni impulsi motornih djelatnosti.²⁶ U tome je osobito

izražena permanentnost, tj. sigurnost opstanka: ako i nestanu nekadašnji generativni faktori nastanka grada, a to se obično i događa, pa čak i ako okolnosti postanu nepovoljne, grad ostaje i dalje i zadržava svoj prestiž.²⁷ Faktori prosperiteta od nekada mogu ostati, ali svedeni na lokalnu važnost, a rast crpe sada svoju snagu iz aglomerativne moći. Za velegrad je karakteristična snažna aneksija prirodne sredine: topografije nestaje,²⁸ grad se širi do horizonta i postepeno nivelira teren, nemoguće mu je povući granice. Tkivo aglomeracije postaje tentakularno, stoga je često uspoređivano s kanceroznim. Gustoće variraju u velikim razlikama: od 50 do 1000 stan./ha.

To su karakteristike koje bitno razlikuju velegrad od običnog pa i vrlo velikoga grada. To nije samo red veličina, nego jedna nova kvaliteta. Kao što postoje gradovi od 2000 stanovnika i sela od 10.000, koje dijeli kvalitativni skok funkcija, tako je to i na razini velegrada.²⁹

Iz svega se može lako uočiti konfrontacija loših i dobrih strana velegrada. Procese protiv velikih aglomeracija vodili su već odveć brojni pisci bilo na području struke, filozofije ili književnosti.³⁰ Jesu li svi ti prigovori opravdani? Najčešći su prigovori ove vrste:

²⁷ Primjerice Berlin, Beč ili Rim.

²⁸ Septimontium Rima ili Pariza, koji se jedva može danas nazrijeti.

²⁹ »Dok se obični gradovi čine kao odraz sredine čije karakteristike i kolorit poprimaju, velegrad je snažno individualizirani organizam. On ispoljava vlastitu snagu koja organizira geografski prostor i nameće svoj ritam života velikim prostranstvima. U tom smislu postoji klima velegrada kao i duh velegrada.« (Max. Sorre, Les Fondements de la Géographie Humaine, III, str. 303.)

³⁰ Istina, i drugačija su mišljenja brojna samo manje glasna i manje uočljiva.

²⁶ U 28 zemalja između 51 promatrane, glavni grad imao je dvaput više stanovnika od drugog po redu najvećeg grada, a u 18 zemalja triput više (M. Jefferson, The Law of the Primate City).

1. Zagađenost zraka velikih gradova klasična je i svima poznata optužba. Nema dvojbe, i to je mjeranjima dokazano, da je zagađenost atmosfere iznad brojnih aglomeracija visoka i da je to za niz gradova akutni problem. Ali ne za sve velike gradove! Činjenica da ne samo Zagreb, nego i mali gradić kao Kutina, imaju zagađeniju atmosferu od brojnih milijunskih metropola, trebalo bi ipak da potakne na razmišljanje je li zagađenost toliko funkcija veličine koliko klimatskih karakteristika a osobito pogrešnih planskih poteza!³¹

2. Demografska deklinacija predmet je čuvene teze Henrija Decugisa,³² koja se u osnovi svodi na ovo: u gradovima je stopa nataliteta negativna, i oni rastu zahvaljujući imigraciji sa sela. Budući da sa sela imigriraju najsposobniji individuumi, opća posljedica urbanizacije bit će degradacija ljudske rase u onim društvima koja je zahvatila snažna urbanizacija. Slabost je ove teorije u tome što se ne može sa sigurnošću tvrditi da ruralni egzodus ima neku selektivnu funkciju na planu vitalnosti stanovništva, u najboljem slučaju vrši samo izbor relativnih sposobnosti i sklonosti. Osim toga, sto godina postojanja visoke urbaniziranosti obara je primjerom. S druge je strane očigledno da je ta negativna stopa urbanog nataliteta upravo bitan faktor zaustavljanja i uravnoteženja demografske eksplozije. Napokon, negativna stopa nataliteta u gradovima stvar je prošlosti, može se samo konstatirati da su stope nataliteta u gradovima danas manje nego što su stope nataliteta cijele zemlje.

3. Socijalne nedaće. Tu se obično na optuženičkoj klupi nalaze: bijeda, kriminal, bolesti i to osobito mentalne.

Što se tiče »slumova«, tj. bijednih četvrti brojnih velikih gradova, na njih možemo danas gledati mnogo mirnije nego što su ih opisivali Dickens, Marx i drugi. Moramo ustanoviti da su te četvrti u snažnoj regresiji u odnosu na 18. i 19. stoljeće kad su bili toliko uznemirili brojne pisce. Stvaranje slumova bila je posljedica grube spekulacije zemljišnom rentom, ali je ta ekstremna polarizacija rente omogućena zapravo općim ekonomskim i tehničkim stanjem primitivnog kapitalizma,³³ a nipošto se ne može imputirati urbanizaciji. Slumovi su u očiglednom nestajanju već od prve četvrtine 20. stoljeća i postepeno se zamjenjuju novim četvrtima izgrađivanim na temelju brojnih zakona i uredbi o »socijalnim stanovima«.

Jedan izvještaj Društvu naroda iz 1927. potvrdio je ranija istraživanja Bertillona iz 1897. koja su pokazala da je stopa nataliteta u velikim gradovima bar dvaput viša u siromašnim četvrtima nego u bogatima. To dokazuje da se za sniženje urbanog nataliteta ne mogu okriviti loši uvjeti stanovanja, nego da je uravnoteženje demografske eksplozije ipak posljedica kvalitativnih promjena u načinu života, a ne degenerativnih procesa društva, kojima se pokušalo žigosati urbano, pa i čitavo industrijsko društvo.

Još je više mistike oko kriminaliteta. Bilo je uobičajeno da se on izvodi iz uvjeta siromaštva, pa se pokazalo da kriminalitet raste s blagostanjem društva. On samo mijenja oblike. Napokon s poboljšanjem policijske tehnike ruralna je sredina bolje obuhvaćena kontrolom, pa se pokazalo da ona ni najmanje ne zaostaje u tom pogledu za urbanom.³⁴

31

Direktnom posljedicom veličine grada može se smatrati koncentracija automobila i time zagađenje ispusnim plinovima. To zagađivanje može biti znatno. Kao što su studije u Kaliforniji pokazale 1950, 65% neizgorenog hidrokarbonata u atmosferi potječe od motornih vozila. Zakon donesen u Kaliforniji, da sva vozila od 1966. moraju imati ugrađen »exhaust-control« sistem, smanjio je zagađenost za 60%. (A. Wolman, *The Metabolism of Cities*, Scientific American, September 1965.)

32

L'Urbanisation des pays civilisés et la détérioration de la race u Urbanisation et Désurbanisation, Paris, ed Plon 1945.

33

»Paleotehničke ere« kako ju je definirao L. Mumford u Tehnika i civilizacija.

34

Jedna statistika Kazneno-popravne administracije u Francuskoj iz 1945. o socijalnom podrijetlu djece smještene u kazneno-popravne zavode, koju donose G. Henuyer i L. Derobert u *De l'urbanisation dans ses rapports avec la délinquance et l'alcoolisme*, optužujući urbanizaciju za tu vrst socijalne degradacije, prema kojoj iz ruralne sredine potječe 20,63%, a iz urbane ostalo, od čega 61,92% otpada na »manuelna zvanja i servise«, nama govori upravo obratno nego autorima: to je samo znak da je tada urbana sredina sadržavala brojnu klasu čiji su uvjeti života bili loši, ali ne zato što borave u urbanoj sredini, nego zbog općih odnosa u cjelokupnom društvu. To je samo paralelno i ništa više.

Što se tiče bolesti, tuberkuloza, oružje odavno izbijeno iz ruku tužitelja urbanizacije, danas je češća na selu. Međutim, danas je moderno govoriti o mentalnim bolestima, za koje također postaje sve jasnije da su češće na selu nego u gradu. Veliku prevagu mentalnih bolesti i debiliteta na selu dokazale su u Engleskoj ankete vođene 1925—1929, a isto tako i u Francuskoj. Poznati su regionalni kretenzimi kao i druge regionalne bolesti, npr. nefritis, endemični sifilis itd. Dugo se vjerovalo da je rak više urban nego ruralan, pa su otkrivena primitivna plemena u Africi s izuzetno visokim postotkom bolesti raka.

Ukratko, prečesto se zaboravlja da ima bolesti koje su više ili manje specifične za urbanu sredinu i drugih koje su više ruralne, ali ih ima i sasvim indiferentnih. Nije moguće opovrgnuti bolje uvjete života i higijene u urbanoj sredini nego u ruralnoj. Sumnjivi stogodišnjaci, koje štampa povremeno otkriva po najzabitnijim planinskim selima bez dobre evidencije građana, ne mogu opovrgnuti činjenicu da je danas, u superurbanoj civilizaciji, prosječna dužina trajanja života dosegla 65 do 70 godina, a da je još u početku 20. stoljeća bila samo 55 godina, dok je u poljoprivrednim društvima dosegala tek do 30 ili 35 godina. Danas je očekivano trajanje života u najrazvijenijim zemljama 75 godina a u Africi 30 godina.³⁵

35

Začuduje što neki autori optužujući sa sociološkog stajališta moderni grad, ističu kao njegovu suprotnost harmoničnost srednjovjekovnoga grada, čije je »uklapanje i izrastanje iz pejzaža izraz unutarnje harmoničnosti jednog biološkog organizma«, otprilike u tom stilu. To je samo nagađanje i estetiziranje. Stvarnost je bila nesmiljeno drugačija. Higijensko stanje gradova bilo je u to vrijeme više nego očajno. Da nije riječ o srednjoj nehigijeni svjedoči činjenica da su i analisti epohe bili toga stanja svjesni i otkrivaju ga za naglo širenje velike kuge (Haeser, Geschichte der Medicine, III; A. Schultz, Häusliche Leben, Maurer, Geschichte der Städteverfassung, III). Smrtnost djece bila je užasna (bilo je rodova gdje je svega 35% doživjelo punoljetnost). (Vidi: Bücher, Entstehung der Volkswirtschaft i Ropp, Kaufmannsleben zur zeit der Hanse.)

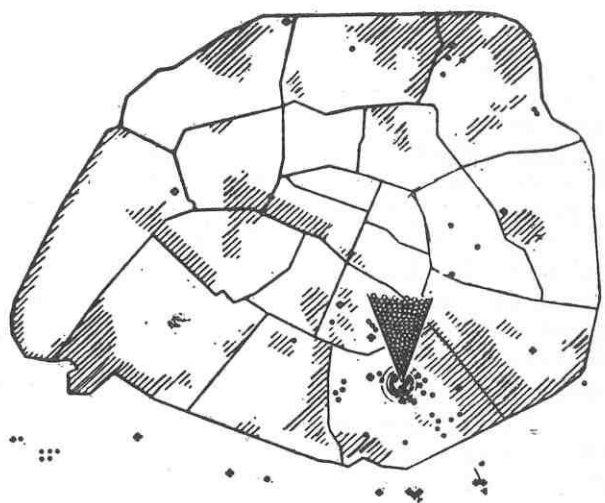
Vrlo nepovoljan odnos pasivnog i aktivnog stanovništva (velik broj žena, bogalja, slijepaca i prosjaka) opterećivao je privrednu djelatnost uz negativan stav celova prema svakom tehničkom napretku. Masovna ludila i psihoze bile su prave epidemijske duševne bolesti (megalomanija, ludilo gonjenja, demonomanija, halucinacije, ekstatična stanja, epilepsija), prema kojima su »menedžerske neuroze« današnjeg velegrada sitnica. Socijalno-imovinski odnosi bili su suprotni klasičnom učenju o malim imovinskim razlikama srednjovjekovnoga grada i mnogo nezdraviji nego što su danas. U nizu gradova 2—7% stanovnika držalo je 50—70% sveukupne imovine (Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgesch., I, str. 180, detaljan spisak). Slumovi nisu specifičnost modernoga grada. U mnogim gradovima, odmah malo dalje od glavnog trga, bili su pusti prostori i porušene kuće (Bothe, Beiträge zur Wirtschaft und Sozialgeschichte Frankfurts).

4. Društvena izoliranost najmodernije je oružje u križarskom ratu protiv velegrada. U današnjim velikim gradovima ljudi i njihove obitelji istrgnuti su iz homogene socijalne strukture ili, bolje reći, više nema takvih horizontalnih homogenih struktura. Oni su izolirani usred aglomerirane mase, anonimni i »osamljeni«, okruženi isto tako »osamljenim« ljudima.

To je sve, naravno, istina, i ona je već dovoljno znanstveno obrađivana, samo je pitanje je li tu zaista riječ o nekoj nedaći. Nama se više čini da samo psiho-socijalni prostor istiskuje nekadašnju socijalnu topografiju proizišlu iz nekadašnje socijalne morfologije velikih horizontalnih društvenih homogenih struktura. U tom procesu nailazimo na važan element moralne izolacije stanovnika grada, koja je u proporciji s veličinom grada. Gradska obitelj ili sužena porodica zamijenila je veliku patrijarhalnu ruralnu porodicu čija je funkcija sužena i smanjena. Ali obiteljska kohezija, usprkos destruktivnim činocima kao što su rastava, nestanak tradicije i porodičnih ekonomskih veza, zapravo je učvršćena, jer su afektivne veze zamijenile autoritativne, ekonomske i tradicionalne.

U procesu urbanizacije možemo sa stajališta socijalne morfologije pratiti postepeni nestanak primarnih horizontalnih homogenih struktura kao velike porodice, četvrti, profesionalne korporacije teritorijalno definirane, župe, koje su čovjeka potpuno obuhvaćale. Te su strukture nekada bile stepenica u društvenoj strukturi globalnog društva i tako su pojedinca posredno povezivale s globalnim društvom, one su ga tek integrirale u šire zajednice: urbanu, regionalnu, nacionalnu. Pojedinač se dakle nije morao sam odrediti u odnosu prema cjelokupnom društvu nego su ga za nj vezale te međustrukture. Te su međustrukture bile tada kadre i da definiraju socijalni prostor u smislu prave socijalne topografije, za kojom danas toliko žale neki autori i za njezin nestanak krive urbanizam koji opet sa svoje strane već više od trideset godina uporno nastoji da je izmisli po svaku cijenu, vjerujući da vrši djelo urbane sociologije, ali dosad nije pronašao ništa bolje od »stambenog susjedstva«!

Danas nam ne nedostaje oko pojedinca grupacijâ koje ga okružuju i vabe, ali one nisu nikada kumulativnog tipa. Karakteristika je grupacija modernog društva u tome da su to dobrovoljne organizacije, specijalizirane i s vrlo ograničenim funkcijama suženih djelatnosti i da jedna drugu ne isključuju. Građanin može istodobno pripadati različitim grupacijama (privrednim, političkim, profesionalnim, stručnim, kulturnim, vjerskim, sportskim, rekreativnim), one su jukstaponirane a ne koncentrične kao što su na primjer bile srednjovjekovne

korporacije. Logično je onda da je i građanin industrijskog društva, a prije svega urbanog i to specijalno velegradskog, psihološki podijeljen; on sebi život predočuje u autonomnim segmentima: obiteljski život, rad, kultura, politika itd.

Iz toga proizlazi da su relacije urbanog čovjeka današnjice drugačije orijentirane prostorno nego što bi to mogla omogućiti teritorijalna struktura-cija, one su disperzne.³⁶

Težnja za teritorijalno-prostornom artikulacijom urbanog društva u »susjedstva« i »čtvrtri«³⁷ čini nam se izrazom želje da se rekonstituiraju nešto što je izgubljeno povijesnika razvitkom, za čim se bezrazložno žali i što je nepovratno izmijenjeno, a to je relativna imobilnost i fiksno društvo, koja je ionako bila samo prividna, zahvaljujući polaganosti razvitka.³⁸

³⁶ Disperznost odnosa proporcionalna je sa stupnjem naobrazbe. To su pokazale studije ekipe Chombarta de Lauvea u Parizu. Kod nas je to potvrdila studija Velenja koju je izradio Sociološki seminar Filozofskog fakulteta u Ljubljani.

³⁷ Američki su sociolozi, nakon prvih teoretskih radova Halbwachsovih (La Morphologie sociale), vrlo temeljito studirali elemente socijalne topografije. S.A. Queen i D.B. Carpenter precizirali su pojmove »neighborhood« i »community« (The American City, N.Y. 1953).

³⁸ Ipak se toj tendenciji disperzije čovjekovih interesa i odnosa suprotstavljaju neki prošli i temeljni sociološki oblici primarne podjele društva: klasni zoning, ali i etnički zoning uporno perzistira uza sve protivne mu faktore, možda kao neki oblik obrane protiv izolacije, bezličnosti i anonimnosti. Tu naravno ne mislimo na etnički zoning koji je posljedica rasnih sukoba.

Ne mislimo da je moguće postići neku socijalnu koheziju koncepcijom stambenih susjedstava i zajednica, toliko danas favoriziranim urbanizmom i nekim tendencijama urbane sociologije. Te strukture mogu biti samo pomoćni tehnološki element programiranja sadržaja pri planiranju ali nikad ne mogu postati »socijalnom strukturom« jer ne postoje takve izrazite socijalne prostorne veze koje bi uvjetovale socijalnu topografiju. Veze među ljudima ne ostvaruju se više prostornom blizinom, a osim toga taj kontakt, za kojim se toliko žali, ne izaziva samo veze nego i sukobe! Vidimo dakle da nametanje krutih koncepcija »susjedstva« može imati i sasvim negativne posljedice.

Još nešto zaboravljaju oni koji žale nestanak teritorijalnih socijalnih okvira: u predindustrijskim civilizacijama poteškoće kontakata na daljinu izazivale su već same po sebi potrebu formiranja elemenata socijalne topografije, ali danas, uz moderna sredstva komunikacija, grupu ne može više tvoriti ni favorizirati teritorijalni geografski okvir, nego afinitet i interes. Mi danas održavamo u najviše slučajeva uže veze s ljudima jako udaljenim, pa čak i onima na drugim kontinentima, ako nas za njih vežu zajednički interesi, nego s najbližim susjedima u istoj stambenoj zgradi.

Prema tome, ta toliko optužena »otuđenost« relativna je: susjedi se doduše ne posjećuju, katkada čak i ne poznaju pa ni ne pozdravljaju, ali su se pojavile sasvim nove veze među kojima je pojava međunarodne solidarnosti pojedinih socijalnih grupacija najznačajniji domet tog razvitka. Što je bolje?

Oslobođenje od »susjedova nadzora« mnogo je korisnije nego susjedska veza, a to može pružiti samo velegrad. Oswald Spengler je velegrad kritizirao: »Čovjek Grada Svijeta je novi nomad, parazit... bezvjerac, inteligentan i sterilan.«³⁹ Gledanje sasvim usko, mnogo se radije svrstavamo uz retke Raymonda Ledrua da je »stanoviti oblik izolacije u masi potreban za produbljivanje unutarnjeg života kao i samoća pustinjaka u šumi... razdvajanje privatnog od javnog života omogućuje čovjeku velegrada da se prepusti i da se prene.«⁴⁰

Nema sumnje da su i male urbane sredine, kao i ruralne, dale značajne priloge povijesti čovječanstva. Ali u velegradu se odvija ona konačna sublimacija i filtriranje svih napora nacije i svijeta.⁴¹

Za tu izoštrenu funkciju metropole nije potrebna samo koncentracija. Vidjeli smo da od jedne određene razine nije toliko bitan broj stanovnika velegrada koliko broj velegradskih stanovnika. Važna je njihova struktura i ono čime se oni bave, odlučan je »vlegradski duh«. Urbani, municipalni, komunalni duh ili svijest, ekvivalentne su riječi za istu realnost: postojanje jednoga geniusa loci koji je uvjet trajanja urbane grupe i opstoji i onda kad se čitavo stanovništvo izmijenilo. Zanimljivo je da se javlja u najsnažnije izraženim oblicima na dva ekstrema: u manjim gradovima i u velegradu.

Ali sva snaga metropole javlja se tek onda kad se dogodi kvalitativan skok proizišao iz koncentracije, koja svojom masom omogućuje kristalizaciju kao i oporbu ideja, koja neumoljivom anonimnošću potiskuje osrednjost a vrtoglavo uzdiže značajnost usprkos nusproizvodima u obliku šarlatanstva. Ako bi to svojstvo bila jedina kvaliteta velegrada, a sve navedene optužbe potpuno istinite, i tada bi bilo potrebno da postoje velegradovi, metropole nacija i svijeta.

39

Der Untergang des Abendlandes, 1918—1922.

40

Sociologie urbaine, Pariz, P.U.F., 1968.

41

Jedan veliki mislilac, kojega autor rado čita, misli drugačije i mora se priznati da nema baš ni krivo, ali se s njim ipak nećemo složiti: »Kada me netko želi nagovoriti da se preselim u Madrid... uvjerava me da ondje ima više mogućnosti studijskog rada. Ali upravo u velikom obilju tih mogućnosti vidim opasnost za svoje ciljeve. Strah me je časopisâ koji pristižu u Ateneum, strepim da se ne pretvorim u štioca kataloga. Ovdje u Salamanki, uz malobrojne nove knjige do kojih mogu doći svojim skromnim sredstvima i uz one ne mnogobrojne koje mi knjižnice ili prijatelji mogu pružiti, ono što čitam, čitam u miru i do produbljivanja; ali ondje, u Madridu, dolazim u Ateneum, počinjem razgledati časopise, ostavim jedan da bih uzeo drugi i ne izvučem ništa korisno... I tako, počevši čitati knjige, prelazi se na čitanje časopisa, zatim časopisa o časopisima da bi se napokon čitali samo katalogi.« (Miguel de Unamuno, Ciudad i Campo u »La dignidad humana«.)

Ništa nije opravdanija optužba da prijete opasnost pokrivanja većine teritorija urbanim aglomeracijama. Istina je da se gradovi obično šire na račun najboljeg poljoprivrednog zemljišta, ali je strah u tom pogledu pretjeran, budući da npr. u Engleskoj uz 80% urbaniziranog stanovništva gradovi pokrivaju svega 14% tla. Od toga šest službenih konurbacija od sedam, osim Velikog Londona (Clydeside, Tyneside, West-Riding, South-East Lancashire, Merseyside, West Midland), koje sadrže 38% stanovništva, zauzimaju svega 3,8% površine nacionalnog tla. Clydeside sadrži trećinu stanovništva Škotske a zaprema svega 1% površine Škotske. Iako su to bez sumnje golemi kompleksi s velikim problemima, čije ponavljanje treba planskim intervencijama izbjeći, pa su u tom smislu učinjeni napor s vidljivim rezultatima, oni ipak govore da ne postoji neposredan i proporcionalni odnos između urbanizacije stanovništva i urbanizacije tla, a to je u svijetu ekstremna slučaj urbaniziranosti.

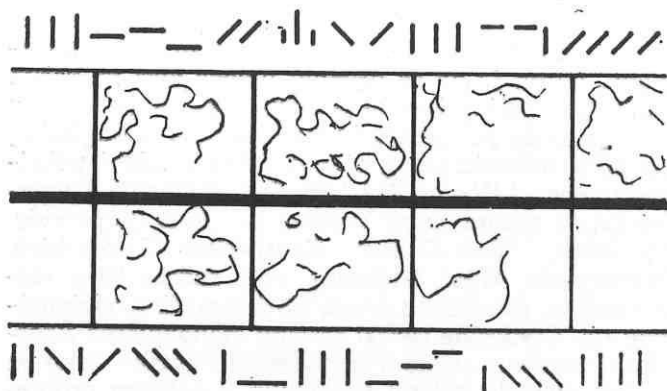
Na temelju svega dosad rečenog mislimo da su problemi metropolitanskih područja, kao i uopće urbanizacije, na posve drugim planovima. Govoriti o potrebi dezurbanizacije, kao što su to činili polazeći sa isključivo ideoloških pozicija rani sovjetski autori,⁴² ili o optimalnoj odnosno maksimalnoj veličini gradova, kao što su to pokušali, slijedeći Howarda, engleski planeri, a što je našlo svoju paradoksalnu konsakraciju u Atenskoj povelji,⁴³ zapravo nema nikakvog smisla. Sva takva shvaćanja proizlaze iz pojednostavnjenih analiza, fiksnih ideja ili indoktrinirane orijentacije. Ni o čemu se ne može govoriti u apsolutnim terminima, a najmanje o problemu veličine i rasprostranjenosti gradova. Svako zaključivanje mora imati svoj oslonac na nekom stvarnom problemu.

42

Sabsovič, Miljutin s linearnim gradom nasljeđujući Artura Soriu y Matu.

43

IV kongres CIAM-a u Ateni.

Na što se misli kad se postavi pitanje optimalne veličine aglomeracije? Na udobnost stanovnika, na cijenu infrastrukture i komunalne opreme, na ekonomičnost transporta, na regionalni značaj, na granicu kontakta s okolinom ili na još neka od brojnih pitanja? Svaki će od tih problema imati drugačiju težinu u svakom određenom slučaju.

Ulogu selektora za izbor kriterija ipak će najobjektivnije preuzeti funkcija koju aglomeracija u prostoru ima ili bi trebalo da ima. Funkcija grada određuje mu smještaj na ljestvici hijerarhije u urbanoj mreži, a stupanj hijerarhije može tek biti polazni selektor za izbor svih planskih kriterija relevantnih za samu aglomeraciju. Što je stupanj hijerarhije niži, to više mogu doći do izražaja interni kriteriji. Naprotiv, što se aglomeracija više približava metropoli, sve su brojniji kriteriji, značajni za problem uređenja aglomeracije, što će biti žrtvo-vani potrebama vršenja daleke prostorne funkcije kojoj koncentracija stanovništva nije doduše jedini, ali je neizbježan uvjet. Samo, ta se koncentracija mora odnositi na određenu strukturu djelatnosti kakve su svojstvene metropolitanskoj funkciji. To su u prvom redu djelatnosti koje nazivamo, po Colinu Clarku i Fourastiéu, tercijarnim djelatnostima. Ali odviše tercijarni grad također ne može igrati potpuno ulogu metropole, jer je potrebna jaka industrija, sposobna da stimulira istraživački rad i da pojača indukciju tercijarnog sektora.⁴⁴

Osim toga, unutar samog proizvođačkog sektora prerade, za definiranje ili postizanje regionalnog značaja važna je podjela proizvodnih djelatnosti na one koje rade za šire tržište i na one koje služe zadovoljenju potreba samoga grada.⁴⁵

⁴⁴

Neki smatraju da regionalna metropola mora imati bar 60% aktivnog stanovništva zaposleno u tercijarnom sektoru (F. Gravier, L'aménagement du territoire et l'avenir des régions françaises, Pariz 1964, str. 124 itd.).

⁴⁵

Tu se upotrebljavaju različiti nazivi kao: rezidentne i eksportne, city serving i city forming (Alexanderson), fundamentalne i nefundamentalne (Hoyt), najnovija teorija dominacije Fr. Perrouxa iz 1948. temeljena na McKenzievoj i Grosovoj sociološkoj teoriji dominacije iz 1922: Bazične djelatnosti koje se dijele na motorne i inducirane, i rezidentne djelatnosti koje se opet dijele na dominantne i obične.

»Pol razvitka« prema F. Perrouxu jest: ansambl motornih jedinica koje stvaraju učinak indukcije drugih ansambla.

Prema tome, svako razmatranje o tome je li neka aglomeracija prevelika ili nije samo na temelju njezinih internih problema (koji su doduše uočljiviji) besmisleno je jer je u svakom razdoblju povijesti bilo aglomeracija koje su bile same sebi prevelike. Takvo razmatranje mora počivati u prvom redu na strukturi stanovništva i strukturi djelatnosti. Aglomeracija je prevelika onda ako u njoj boravi veći broj stanovnika zaposlen u djelatnostima koje ne pridonose funkciji što je ta aglomeracija obavlja, ili se želi da obavlja.⁴⁶ Drugim riječima, aglomeracija može biti »prevelika« samo za onoliko stanovnika koliko ih radi u djelatnostima koje — kada bi se iz aglomeracije odselile — ne bi umanjile svojim odlaskom njenu osnovnu funkciju. Ako aglomeracija igra ulogu metropole, a to znači prema lijepoj definiciji Françoisa Gravieria da je ona »središte odluka, koncepcija i rijetkih usluga«, onda sigurno samo neka industrija, tj. ona koja može imati značenje za znanstvenoistraživački rad, pridonosi toj metropolitanskoj funkciji.

Tek gledano u tom svjetlu, možemo reći da brojne metropole i metropolitanski kompleksi imaju prevelik broj stanovništva, koncentraciju »suvišnih« djelatnosti i, tek onda, teritorijalnu rasprostranjenost. Tu na prvo mjesto ne dolaze prema tome najnapadnije aglomeracije evropskih i sjevernoameričkih konurbacija, nego milijunski gradovi nerazvijenih zemalja ili zemalja u razvitku. Tek iza njih se svrstavaju one aglomeracije visokorazvijenih predjela koje su u navedenom smislu »djelomično« prevelike.⁴⁷

⁴⁶ Prilikom dovršenja Urbanističkog programa grada Zagreba bila je jako zaoštrena diskusija o 1.000.000 stanovnika. Međutim, ni kritičari ni zastupnici tog milijuna nisu manipulirali pravim argumentima, jer su i jedni i drugi taj milijun shvaćali kao rezultat povećanja broja radnih mjesta u industriji uz samo adekvatno povećanje svega ostalog. Naravno da je takva diskusija: »treba li Zagrebu industrija ili ne«, na temelju apriorističkih kriterija o veličini grada, potpuno bespredmetna. Ono što je tu bitno, upravo je obratno: Milijun stanovnika u 1990. može rezultirati samo iz metropolitanske funkcije Zagreba, koja će tek inducirati i stanovite industrije, a pri tom je važno izabrati one koje će opet i same pridonositi metropolitanskim funkcijama. Dakle, ne sekundarni sektor kao determinator veličine Zagreba, koji samo inducira određeni postotak tercijarnog, već tercijarni koji će povući za sobom i sekundarni, ali selekcionirani: tek u toj perspektivi moguće je tražiti ili osuditi opravdanost toga broja.

⁴⁷ Lako je npr. izračunati da je Beč prevelik grad za zemlju kao Austrija, da je to grad nastao u drugim uvjetima itd. Ali zapitajmo se što bi danas Austrija značila bez Beča?

Međutim, pojam prevelike aglomeracije može dobiti i svoj pozitivni smisao u slučaju kada troškovi nekih sasvim internih problema toliko narastu da predstavljaju neproporcionalni izdatak u odnosu na korist od funkcije grada u prostoru, tj. kad počinju previše opterećivati nacionalni i regionalni budžet u odnosu na korisnost uloge koju imaju. No ta je procjena neobično teška, ona je i vrlo opasna: negativne se strane jednog urbanog organizma vrlo lako izraze ekonomskim i matematski egzaktnim analizama, dok se njegov doprinos prostoru vrlo teško može i opisati, a kamoli izračunati.

Gigantizam teritorijalne rasprostranjenosti u obliku konurbacija osobito zabrinjava u onim slučajevima gdje su te konurbacije predstavljene uglavnom golemim površinama predgrađa oko jezgre čije funkcije ne rastu u istom razmjeru. To zapravo i nisu gradovi u cjelini nego samo jedan loš izraz urbanog načina života kojim je preplavljeno ruralno područje, zbog koncentracije, u prvom redu, djelatnosti sekundarnog sektora i rudarstva.

Kako nije moguće zaustaviti rast gradova neposrednim mjerama (sve su dosada doživjele neuspjeh), potrebno ga je regulirati i usmjeravati posrednim: planirati socijalnu strukturu i lokalizaciju djelatnosti. To znači graditi industriju u onim gradovima koji imaju stanovništvo ispod određenog postotka zaposleno u sekundarnom sektoru,⁴⁸ ne razvijati je u metropolama kojih je stanovništvo već do 40% zaposleno u industriji. Pri tom treba izbjegavati smještaj velikih poduzeća u male aglomeracije, da bi se izbjeglo stvaranje socijalne pačak i profesionalne monostrukture. Na temelju »teorije o dominantnoj firmi« (dominantna firma ne bi smjela zaposliti više od 25% aktivnog stanovništva u industriji) i zahtjeva za minimalnom diverzifikacijom socijalno-profesionalne strukture uz bar 35—45% zaposlenih u tercijarnom sektoru, moći ćemo zaključiti da npr. za jednu željezaru od 3000 radnika moramo imati grad od najmanje 70.000 stanovnika, da bi to mogao ostati normalan grad i da ne postane »grad-željezara« poput Jesenica. Vidimo dakle da su i za gradove dominantno industrijske funkcije njihove veličine vezane za niz problema mnogo važnijih od onih koji proizlaze iz računice minimalnog troška komunalija po stanovniku i sličnih ili psihološkog estetskog spekuliranja.

⁴⁸ Prema rezultatima Pinchemela (op. cit.), 55 — 66% zaposlenih u industriji predstavljalo bi maksimum.

Upravo u trenutku kad se počelo intenzivno pisati o najcrnijoj budućnosti totalno urbaniziranog svijeta, urbanizacija pokazuje u svojem geografskom aspektu odjednom tendenciju obrata: veliki se gradovi smanjuju. U dvadeset posljednjih godina centrifugalne su migracije poprimile dimenzije »urbano rasprsnuća«.

Već je godine 1940. Bureau of the Census u Sjedinjenim Državama uveo novi pojam da bi mogao izraziti karakteristike zona oko gradova: Standard Metropolitan Area (SMA). Godine 1950. njihova je prosječna veličina iznosila 3210 m² uz srednju gustoću od 156 stan./ha, što je mnogo manje od gustoće Italije ili Njemačke. Dakle, vidimo da je više riječ o regionalizaciji na temelju centralnih mjesta nego o stvarno urbaniziranim zonama. Izvan SMA nailazimo na gustoće od oko 9 stan./km², što praktično znači prazninu.

Dok su se unutar SMA guste aglomeracije između 1940. i 1950. godine povećale samo za 6,6%, tj. isto toliko koliko i ostatak prostora SAD (6,1%), same SMA narasle su za 23%. Ta se je tendencija još pojačala između godine 1950. i 1960: 8,2% prema 26,4%. Ali su istodobno »central cities« najveće gustoće izgubili oko 4% stanovnika, a to se tiče osobito velikih gradova. Boston, Pittsburgh i St. Louis izgubili su 10%, New York 13,4% dok »predgrađa rastu i do 40%, ali još uvijek dosežu gustoću od 400 stan./km², dakle više ruralnu nego urbanu.

I sam Megalopolis narastao je za svega 13,2% uz gustoću od 105 stan./km², prema 38,9% u zapadnim krajevima uz gustoću od još uvijek samo 6 stan./km². Isti proces gubitka stanovništva zbiva se i u Velikoj Britaniji gdje je on bio planski stimuliran izgradnjom novih gradova. U vremenu između 1951. i 1961. stanovništvo se Velike Britanije povećalo za 5,3%, ali se lagano smanjilo u šest velikih konurbacija od 38,7% na 36,6% uz srednju gustoću od 30 stan./ha. Veliki London sa 1871 km² izgubio je u deset godina 176.000 stanovnika i već je 1961. bio manje napučen nego 1931. Birmingham još raste, ali dvaput sporije nego prije rata. Slično Liverpool, Manchester, Leeds.

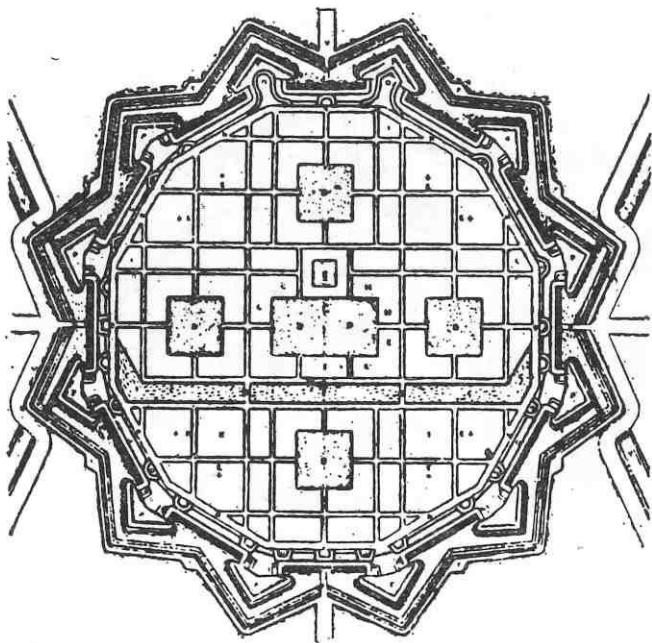
Nasuprot tome, rastu srednji gradovi veličine 50.000 do 100.000 stanovnika (14,8%), ali su i ruralni distrikti značajno povećali svoje stanovništvo (10,4%), što je dvostruko od nacionalnog prosjeka i predstavlja 20% ukupnog stanovništva prema 19,2% u 1951. i 17,6% u 1939, što znači da urbanizacija nazaduje u najurbaniziranijoj zemlji svijeta.⁴⁹

Sličan proces zbiva se i u Njemačkoj: od godine 1939. stanovništvo velikih gradova povećalo se za 18,5% nasuprot povećanju od 42,4% za ostatak stanovništva. Jednako i u Francuskoj: popis od 1962. ustanovio je snažan porast stanovništva u mediteranskim zonama. Imigracija u Alpes Maritimes je 20,7%, u Var 15%, u Bouches-du-Rhône 14,6%, nasuprot imigraciji od 9,8% u Région Parisienne. Tu stojimo pred sasvim novim fenomenom: privlačnost kraja kao faktora razvitka, čak i kao dominantnog faktora lociranja industrije koja sve više napušta klasične faktore lociranja (sirovina, radna snaga, transport, energija), u omjeru kako se u visoko industrijaliziranom svijetu naglo povećava broj industrija indiferentnih prema sve većem broju faktora lociranja, osobito prema tehnološkim faktorima. Toj pojavi duguju u novije vrijeme razvitak i jug Velike Britanije i Florida.

Ostaje međutim činjenica da su velike urbane aglomeracije potpuno odijelile čovjeka od prirodne sredine i okružile ga umjetnom sredinom. Neposredna posljedica toga jest naglo širenje »sekundarnih rezidencija« u vijencima oko gradova, koje opet na svoj način prijete narušavanjem prirodne sredine i ravnoteže u sekundarnom procesu. Razmah turizma također je velikim dijelom posljedica hiperurbanizacije. Možda je upravo tu i težište problema u tom sekundarnom aspektu urbanizacije više nego u primarnom širenju same urbane aglomeracije.

Drugo je opet pitanje koliko je ta izolacija čovjeka od prirode negativna pojava sui generis, kad znamo da čovjek upravo tom bježanju od prirodne sredine duguje sva svoja dostignuća.

⁴⁹
Vidi sažetu analizu tog procesa u: Gravier, op. cit., str. 109.

Neki gradovi pokazuju sasvim sigurno teške patološke pojave, ali ni ruralna sredina nije pošteđena svojih patoloških procesa. Osim toga, pojave urbane patologije nisu uvijek svojstvene samo velikim aglomeracijama.

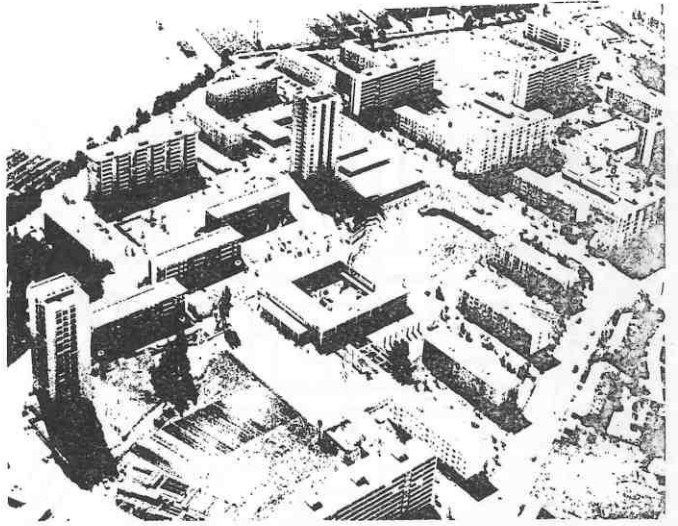
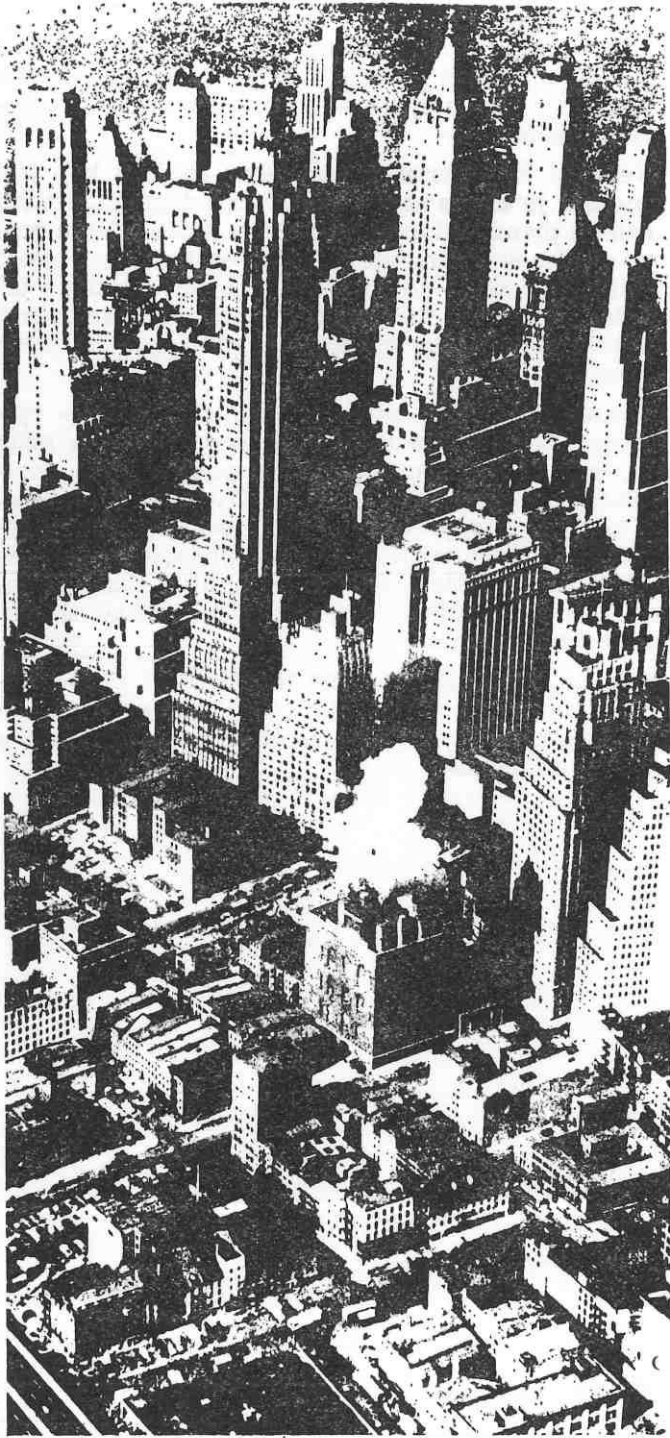
Nešto je karakteristično za psihu čovjeka koji jest ono što je danas samo kao proizvod grada: i onda kad na planu vizionarstva pokuša naći rješenja protiv te hiperurbanizacije koju osuđuje, ne nalazi ništa bolje nego vizije još veće koncentracije i još većeg zagušenja zamišljajući gradove u katovima, u piramidama, na stupovima, plivajuće ili ispod mora!

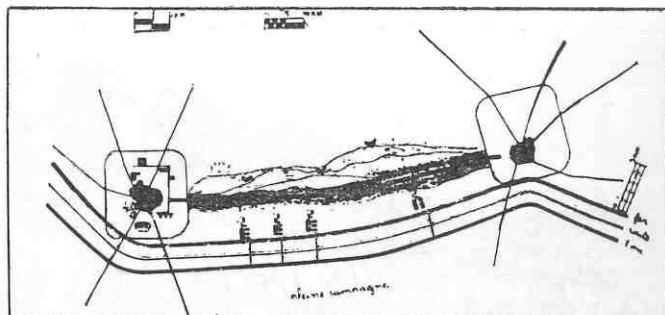
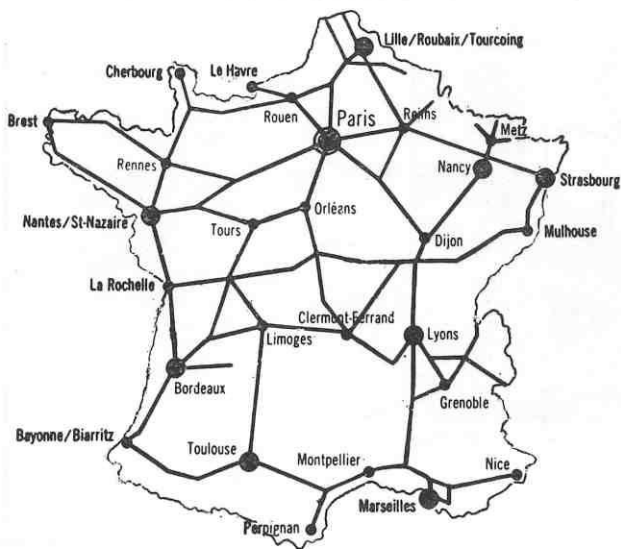
Problem očigledno nije tu. Tehnička rješenja rješavaju probleme a posteriori, ona ne mogu ništa usmjeriti i riješiti u korijenu, pa je zato takvo »vizionarstvo« besmislena igra. Na drugom kraju, opet, filozofiranje o ponovnom intimnom kontaktu čovjeka s prirodom ili o njegovu ponovnom integranju u ansamble socijalne topografije samo je nostalgija za prošlosti, koje uostalom nikad u tom obliku nije ni bilo.

Tek što su urbanisti ostvarili željene i propovijedane »vrtne gradove«, njihovi su stanovnici počeli odjednom patiti od neuroza zbog prevelike fizičke izolacije i dosade.

varijanta današnjice

Dimenzija urbanizacije — o kojoj kao takvoj nema smisla raspravljati jer je ona tu, stvarna i prisutna, izazvana jačim uzrocima nego što je snaga ljudskog htijenja — nameće urbanizmu potrebu da preraste, odnosno da se obogati usmjerenjem na planiranje čitavog prostora, čitavog oekumena. Prostor je čitav, a ne samo na području urbanih aglomeracija, napadnut: rijeke zagađene, mora na putu zagađenja, nesmišljeno se iskorištavaju prirodni izvori; tu su velike infrastrukture, turizam itd.

U pogledu geografije urbaniziranosti jedan je od bitnih problema planiranja prostora ne toliko planiranje gradova, nego urbane mreže, jer se funkcija i veličina jednoga grada ne mogu planski usmjeravati bez istodobnog tretiranja svih relevantnih gradova i naseljenih mjesta,⁵⁰ vodeći se kod toga kriterijima veličine u relaciji prema prostornim funkcijama aglomeracije.

Hipertrofija, koja se manifestira najizrazitije u prometu pješaka i vozila i koja napokon može postati tom životu negacija, posljedica je kumuliranja funkcija na istom mjestu. Le Corbusier je u »Les

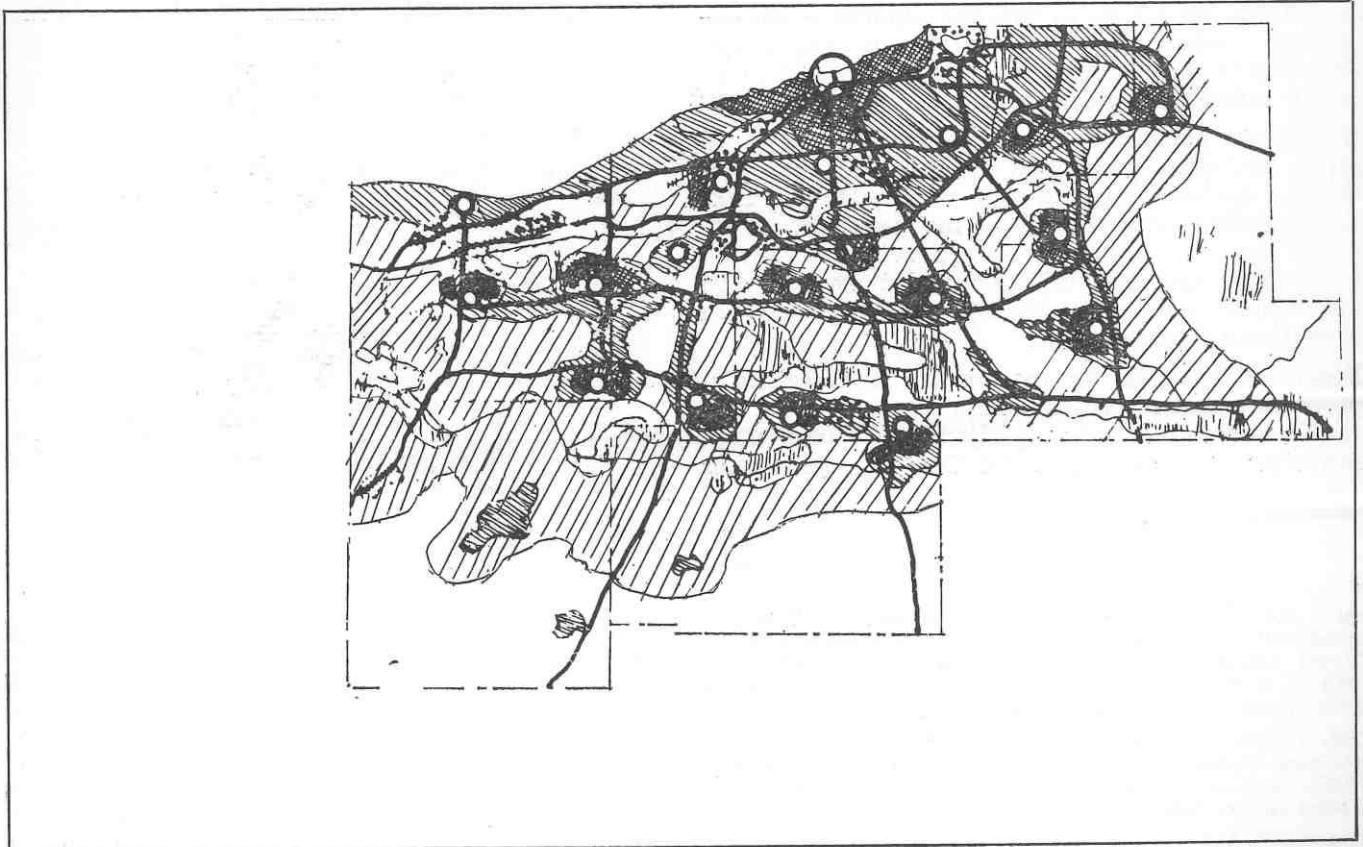
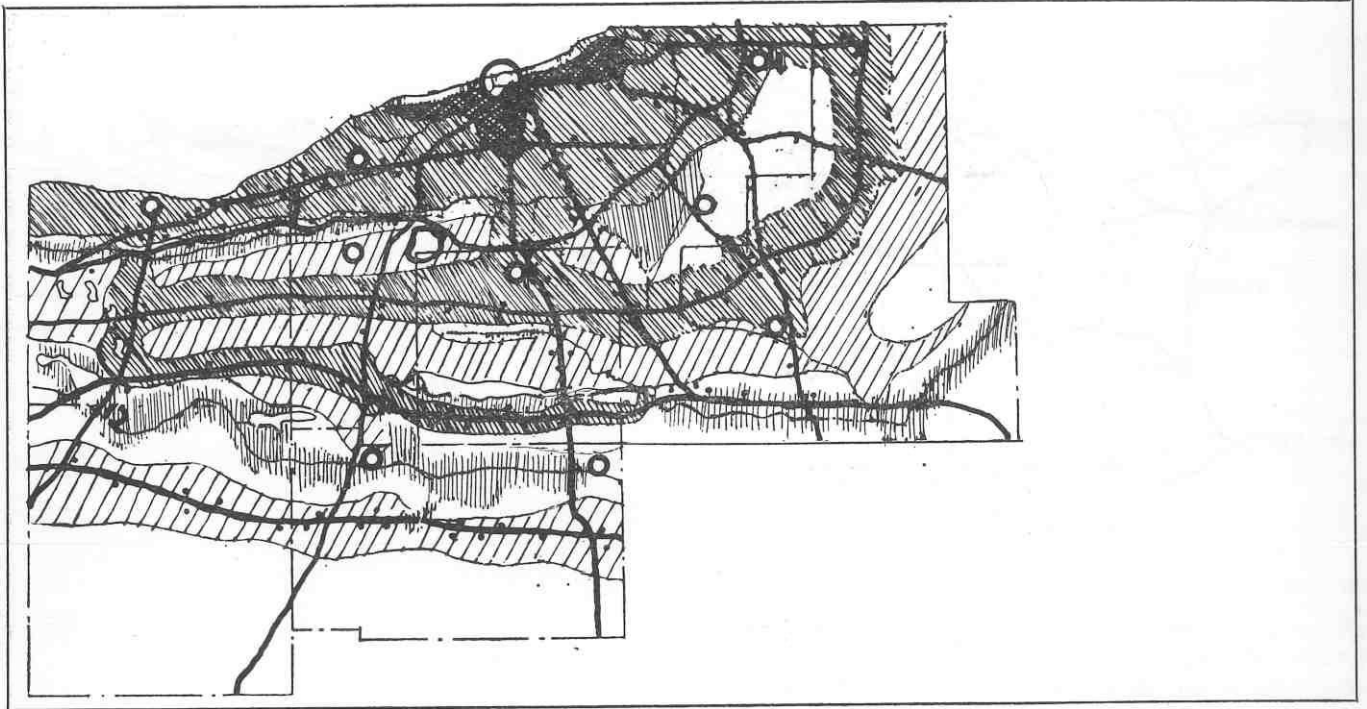
⁵⁰ Već i podrijetlo imigracije pokazuje tu usku vezu. Manji je grad obično relej na liniji egzodusa selo-grad. Vrlo dobro analizirani slučaj Detroita pokazao je da je 27% stanovnika rođeno u gradu, samo 18% da je imigriralo iz ruralnih područja, ali da je 38% došlo iz gradova ispod 100.000 st., a 19% iz velikih gradova.

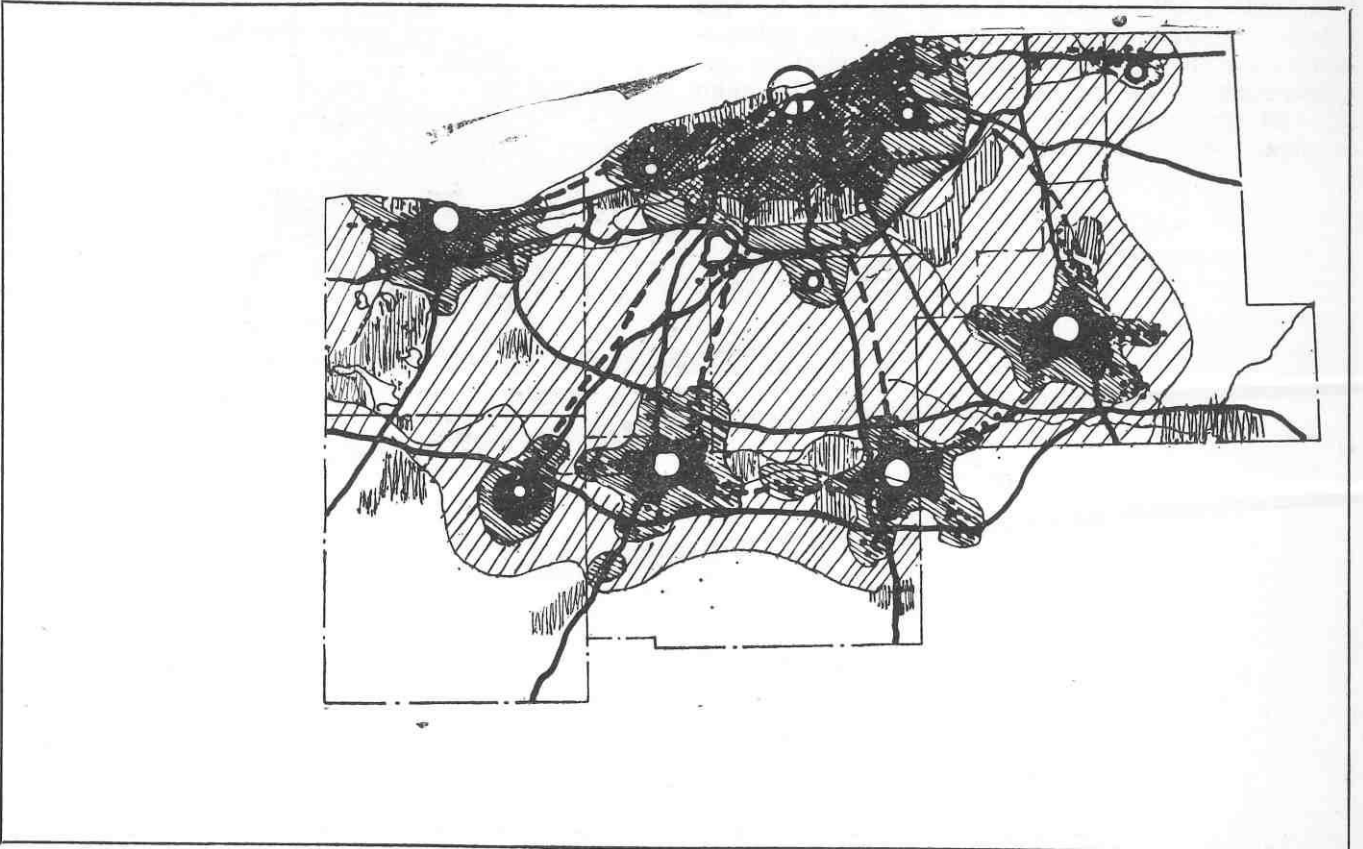
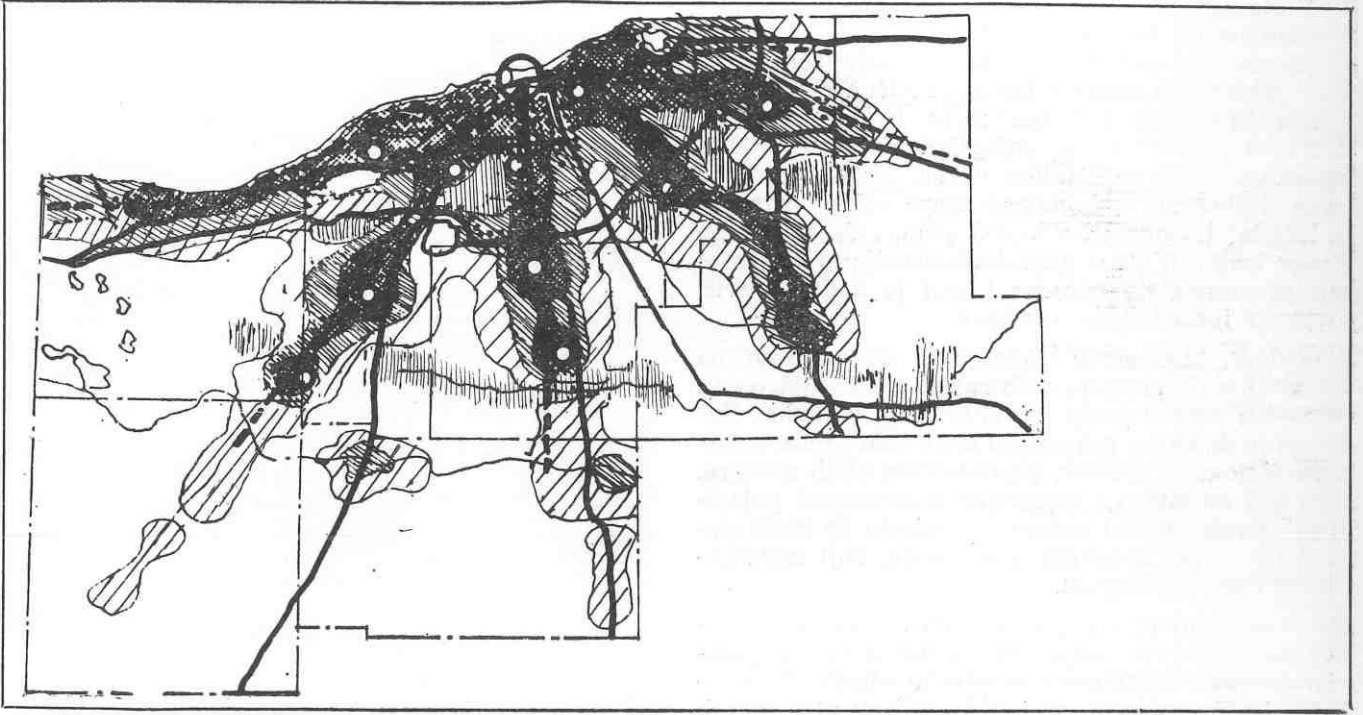
Dolfe Vogelnic je ukazao na to da je u Jugoslaviji najviše 27,2% migranata migriralo izravno iz selâ u gradove, dakle da je najmanje 72,8% deagrarizirano na selu odakle je u drugoj fazi imigriralo u gradove (period 1948—1953).

(Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ, Beograd 1961)

chicago:
četiri hipoteze prostorne
organizacije metropolitanskog kompleksa
(a. myer: »the urgent future«)

30

trois établissements humains« ukazao na potrebu koncentriranja tercijarnih funkcija u središta i na mogućnost linearnog razvitka funkcija sekundarnog i primarnog sektora. Danas je slična ekonomska teorija linearnog razvitka našla brojne pristaše. Međutim, linearna ili radijalna dekoncentracija industrije — to nije toliko važno. Važno je da je danas industrija oslobođena imperativa lociranja uz ležišta sirovina ili u veliki grad, i da je mnogo bitnije uklopiti je u ekonomsko-socijalni ansambl koji prostorno funkcioniра i koji je kadar razviti povoljnu industrijsku »klimu«.

U pogledu tercijarnih djelatnosti, dobro proučena hijerarhizacija središta svih razina može metropolu osloboditi nepotrebnog gravitacionog pritiska. Potrebno je da se toj gravitaciji dade više smisao radijacije kojom će prostor, posredstvom nižih centara, moći biti animiran i integriran u homogeni polarizirano strukturirani ansambl, umjesto da bude pasivni rezervoar objekata gravitacije, koji neposredno pritišću metropolu.

Ali svaki stupanj na ljestvici urbane mreže zahtijeva potrebnu opremljenost i s tim u vezi angažiranje znatnih sredstava i usvajanje određenih zakonodavnih mogućnosti, za jedan cilj koji nije odmah svima vidljiv, i tu je glavna poteškoća. Ali to je ujedno i sve što se može učiniti protiv hipertrofije metropolnih aglomeracija, a to je već vrlo mnogo. Umjesto razmišljanja kako zaustaviti rast aglomeracija ili kako tom rastu čak pružiti i tehničku podršku vizionarskim projektima, bolje je misliti kako taj rast usmjeriti, kako ga artikulirati i kako ga tehnički opremiti i pratiti.